

ВІДГУК
офіційного опонента про дисертацію Александрової Валентини
Федорівни з теми «Формування соціокультурної компетентності учнів
8–9 класів у позакласній роботі з української мови»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 - теорія та методика навчання (українська мова)

Актуальність обраної теми та її зв'язок з напрямками наукових досліджень

На етапі модернізації системи мовної освіти питання позакласної роботи з української мови в загальноосвітній школі стають особливо актуальними, оскільки сьогодні необхідні нові методики організації позакласної роботи як особливого складника навчально-виховного процесу, що сприятимуть пошуковій активності, розвитку мовної особистості, удосконаленню практичного досвіду, формуванню ключових і предметних компетентностей учнів, зокрема соціокультурної компетентності. У законодавчих документах про освіту наголошено на необхідності організації навчально-виховного процесу, спрямованого на формування загальної культури учнів, ознайомлення з культурою рідного народу й людства загалом, розвиток духовного світу особистості.

З огляду на це дисертаційна робота Александрової Валентини Федорівни на часі, оскільки репрезентує власне оригінальне розв'язання проблеми формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови.

Як справедливо стверджує автор, недостатнім є опрацювання цього питання в теоретичному й практичному аспектах. Тому й виникла необхідність оптимізації методики позакласної роботи з української мови в контексті формування соціокультурної компетентності учнів, підвищення її ефективності через змістовно організовану позакласну роботу, зокрема з використанням традиційних та інноваційних педагогічних технологій, які пробуджують інтерес учнів до опанування мови, дають вчителю змогу поглибити знання, здобуті на уроках.

Зміни в інформаційному суспільстві залишають ще багато невирішених питань, пов'язаних з осучасненням методики позакласної роботи з української мови, підвищенням її ефективності засобами інформаційно-комунікаційних технологій.

Робота виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка “Філософські, освітологічні та методичні засади компетентісної особистісно-професійної багатопрофільної університетської освіти” (державний реєстраційний номер 0110U006274), а також теми кафедри української мови Гуманітарного інституту “Лінгводидактичні засади формування мовнокомунікативної компетентності студентів в умовах університетської освіти”. Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Київського університету імені Бориса

Грінченка (протокол № 2 від 23.03.2013 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 25.10.2014 р).

Тому вважаємо, що тема дисертації Александрової Валентини Федорівни актуальна, суспільно й науково важлива.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Аналіз дисертації дозволяє стверджувати, що викладені в ній наукові положення достатньо обґрунтовані. На підставі всебічного вивчення досліджуваної проблеми й осмислення теоретичних положень дисертантка правильно визначила об'єкт, предмет, мету, гіпотезу дослідження.

Робота змістовна, ґрунтовна, логічно структурована: має вступ, три розділи з висновками до кожного з них, загальні висновки, список використаних джерел, додатки.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити методику формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у процесі позакласної роботи з української мови – була успішно реалізована завдяки правильно визначеним вихідним положенням, завданням і методам дослідження.

Структура дисертації відображає послідовність розв'язання поставлених завдань на різних етапах дослідження.

У першому розділі «Теоретичні засади організації позакласної роботи в закладах освіти України» досліджено, узагальнено, систематизовано наукову літературу з означеної проблеми. Критично проаналізовано еволюцію видів, форм, методів позакласної роботи на різних часових відтинках, охарактеризовано внесок видатних представників педагогічної спільноти різних поколінь, українських лінгводидактів, учителів-словесників у теорію і практику організації позакласної роботи; окреслено основні напрями, принципи, форми й методи позакласної роботи з української мови. Дисертантка зазначає, що позакласна робота з української мови має глибоке коріння й цікаві методичні традиції.

Останнім часом, стверджує дослідниця, технологія позакласної роботи тяжіє до цікавих практикоорієнтованих форм, методів, прийомів, що дозволяє активізувати пізнавальну діяльність учнів у процесі позакласної роботи, формувати в них стійку мотивацію, інтерес до навчання української мови, сприяє розвитку творчої активності, допитливості, критичного мислення учнів, формуванню в них прагнення до самовдосконалення, самоствердження та самореалізації. Проте дисертантка зазначає, що, попри значну кількість праць, на периферії дослідницького пошуку залишається проблема формування соціокультурної компетентності учнів у позакласній роботі з української мови задля підготовки цілісної, креативної, самостійної особистості, спроможної швидко орієнтуватися в масштабних інформаційних потоках, відповідальної за власні мовленнєві вчинки, здатної до продуктивної взаємодії з представниками різних культур.

Теоретичні основи роботи засвідчують ерудицію дисертантки, ґрунтовність її пошуків, вміння виокремити з величезного масиву праць ті, що, окрім теоретичного підґрунтя, мають беззаперечне практичне значення. Важливо, що в дослідженні відображено етапи становлення позакласної роботи, що виразно окреслюють її еволюцію, а також специфіку позакласної роботи на сучасному етапі розвитку школи.

Глибини, чіткості й логічної виразності рецензованої праці додає посправжньому науковий підхід автора до формування поняттєвого апарату дослідження. Валентина Федорівна уточнює, коригує або пояснює значення багатьох наукових термінів, уникає їх некоректного вживання, взаємозаміни близьких за значенням дефініцій. Автор послуговується працями дидактів, лінгводидактів для визначення й оперування ключовими термінами в дослідженні, адже узагальнення наукових джерел показує розмаїтість досліджуваних аспектів, пов'язаних із дефініціями «позакласна робота з української мови», «соціокультурна компетентність», «соціокультурна компетентність учнів 8–9 класів», і переконує в тому, що запропоноване свого часу тлумачення змісту поняття «позакласна робота з української мови» потребує уточнення з огляду на зміни й трансформації в сучасному суспільстві, а відтак і в освітньому полікультурному просторі. Дисертантка ґрунтовно аналізує поняття «позакласна робота з української мови».

На основі студіювання різних підходів до розуміння дефініції «позакласна робота з української мови» уточнено сутність та визначено її своєрідність, що дало змогу сформулювати визначення поняття «позакласна робота з української мови» як особливого складника шкільної освіти. Нам імпонує думка Валентини Федорівни, що позакласна робота з мови не повинна дублювати уроки або перетворюватися в спеціальні заняття з учнями, які мають незадовільну успішність, адже специфічною рисою позакласної роботи є репрезентація мовних відомостей у науково-популярній формі для збагачення знань учнів, формування стійкого інтересу до предмета.

Студіювання й узагальнення усталених у лінгводидактиці трактувань поняття «соціокультурна компетентність», його сутнісних характеристик дало змогу дисертантці визначити, що соціокультурна компетентність як інтегроване утворення містить знанневий, діяльнісний, ціннісний компоненти. Конкретизуючи поняття соціокультурної компетентності в лінгводидактичному аспекті в роботі зазначено, що соціокультурна компетентність учнів 8–9 класів, крім означених компонентів, містить ще й комунікативний та соціокультурний досвід, здобутий учнями в процесі навчання української мови та інших предметів у попередніх класах, що дає підстави охарактеризувати соціокультурну компетентність як інтегровану міжпредметну, яка має самобутні риси, зумовлені національно-етнічними, регіональними особливостями та традиціями.

Проаналізувавши суть соціокультурної діяльності дисертантка доводить, що в ній взаємодіють репродуктивні, творчі і репродуктивно-

творчі елементи. Вони тісно взаємопов'язані й є необхідними умовами для формування соціокультурної компетентності учнів.

Чітко в роботі визначено складники соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів.

Узагальнення наукових підходів до обґрунтування лінгводидактичних засад організації позакласної роботи з української мови дало змогу дослідниці виокремити низку принципів (загальнодидактичних і специфічних; як пріоритетні визначає соціокультурний принцип і принцип добровільності), форм, методів, засобів, комплекс яких забезпечує продуктивне формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів.

Александрова В. Ф. указує на особливу роль у формуванні соціокультурної компетентності учнів лінгвокраєзнавства – напряму сучасного мовознавства, що дає змогу об'єднати лінгвістичну теорію з повсякденною учнівською практикою, залучати до навчально-виховного процесу культурно-освітні заклади населеного пункту, у якому мешкають учні.

Дисертантка слушно зауважує, що під час організації позакласної роботи з української мови важливого значення набуває вибір її змісту з обов'язковими компонентами, тому в дослідженні акцентує увагу на роль текстів соціокультурного спрямування, сприймаючи, аналізуючи й творчо інтерпретуючи які учні поступово набувають навичок текстосприйняття і текстотворення та на їх основі поглиблюють знання про особливості спілкування, жанри мовлення, мовленнєвий етикет тощо.

Важливо й те, що в опонованій роботі дослідниця визначає специфіку методики формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови та виокремлює її основні завдання. Валентина Федорівна вбачає значний потенціал у використанні проблемних і дослідницьких завдань, мовних ігор, екскурсій тощо в процесі формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови. Вона зазначає, що це підвищить інтерес учнів до навчання, позитивно вплине на проведення ефективної позакласної роботи з української мови.

Дисертантка вважає за необхідне уточнити сутність деяких із принципів навчання й організації позакласної роботи, ефективність яких безперечна під час організації позакласної роботи.

Валентина Федорівна застерігає, що форми можуть комбінуватися та переходити одна в одну на основі взаємозв'язку, утворюючи загальну систему позакласної роботи з української мови, ефективність якої залежить від оптимального використання різноманітних форм, методів і прийомів, наповнених оригінальністю й новизною.

У своїй дисертаційній роботі автор обґрунтовує систему методів, спрямованих на результативність позакласної роботи. Лише синтез форм, методів і прийомів, на думку дослідниці, розвиває внутрішню потребу навчатися, самостійно здобувати додаткові знання і вміння, спонукає до

творчості, формує пізнавальні інтереси, бажання навчатися, прагнення до самовдосконалення, самоствердження.

У другому розділі масштабно окреслено сучасні організаційно-методичні засади позакласної роботи з української мови.

Зокрема, скрупульозно проаналізовано зміст навчально-методичного забезпечення позакласної роботи з української мови, визначено орієнтири в побудові власної моделі позакласної роботи, підготовці до позакласних занять, а також методичні аспекти позакласних занять, що є важливою та необхідною умовою для формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів.

Особливої уваги заслуговує ґрунтовний аналіз методичних посібників із організації позакласної роботи з української мови, висвітлення дисертаційних праць, наукових розвідок із проблеми дослідження.

Це дало змогу Александровій В. Ф. дійти цілком аргументованого висновку, що сучасна навчально-методична база із позакласної роботи потребує належного забезпечення. У зв'язку з модернізацією освіти, змінами в інформаційному суспільстві, як засвідчив аналіз навчально-методичного забезпечення з досліджуваної проблеми, методика формування соціокультурної компетентності учнів 8-9 класів вочевидь потребує подальшого розроблення й удосконалення.

Аналіз результатів анкетування вчителів-словесників показав, що попри наявність значної кількості видань для організації позакласної роботи, учителі відзначають брак методичних рекомендацій, матеріалів соціокультурного спрямування для проведення мовного гуртка, усних журналів, мовних радіопередач тощо.

Отже, необхідні подальші розробки, які б містили ґрунтовні методичні рекомендації щодо проведення різних видів позакласної роботи з урахуванням вимог чинної програми з української мови, її змістових ліній, зокрема соціокультурної.

Дисертантка проаналізувала понад 50 планів роботи гуртків із української мови для 8–9 класів і переконалася в багатовекторності їх змістового наповнення. У процесі аналізу шкільної документації нею виокремлено змістові домінанти в організації гурткової роботи.

Тому змістовий компонент позакласної роботи з української мови у 8–9 класах трактується дослідницею як мобільна, складна за структурою категорія, що тісно пов'язана з усім процесом навчання української мови.

Констатувальний етап педагогічного дослідження допоміг зібрати відомості про рівень сформованості соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови. Результати констатувального етапу педагогічного експерименту підтвердили необхідність розроблення методики формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови.

Результати анкетування були враховані під час розроблення експериментальної методики формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови.

Результати діагностичного зрізу переконують у необхідності розроблення методики формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови з використанням інноваційних методів і форм позакласної роботи. Респонденти вказують на потребу в організованій позакласній роботі, яка сприятиме формуванню соціокультурної компетентності, інтересу до активної пізнавальної діяльності, готовності до самонавчання, креативного мислення.

Напрацювання українських методистів-класиків та сучасників стали основою для розроблення Александровою В.Ф. експериментальних методичних засад формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови. Сподіваємося, що дисертаційна робота стане гарним підґрунтям для впровадження нових підходів до ПР із української мови.

Дані, отримані в результаті констатувального зрізу, уможливили методично грамотну організацію експериментального навчання.

Третій розділ роботи відбиває процес перевірки ефективності та впровадження методики формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови на формувальному етапі наукового експерименту. Представлена в ньому експериментальна програма (зміст, основні положення) має чітку структуру й серйозне теоретичне підґрунтя, містить усі складники для повноцінного й ґрунтовного дослідження (мету, ідею, завдання, форми (види), методи та прийоми навчальної діяльності, результати моніторингових зрізів тощо). Програма дослідного навчання складається з трьох логічно виважених етапів. За результатами даних констатувального експерименту виділено три етапи формувального експерименту, сформульовано цілі, визначено завдання, очікувані результати, обрано ефективні форми, методи, прийоми, технології, засоби навчання, систему різноманітних за змістом і характером завдань.

Під час розроблення методики формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови дисертантка розробила програму позакласної роботи, що передбачала комплексний підхід до формування соціокультурної компетентності учнів (використання систематичних та епізодичних видів позакласної роботи, зокрема мовних гуртків, мовних свят, вікторин, круглих столів, презентацій літератури, випуск стіннівок, участь у мовних конкурсах, вікторинах, Малій академії наук тощо).

Основними специфічними методами позакласної роботи з української мови обрано методи організації позакласної роботи, логічні методи, інтерактивні методи, що сприяли формуванню соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів. У процесі позакласних занять організовувалася індивідуальна, групова робота, дослідницькі проекти, рольові ігри, методи ситуативного моделювання та опрацювання дискусійних питань.

Реалізація програми відбувалася у системній взаємодії дисертантки й учителів-словесників, які працювали в експериментальних класах.

Тематика позакласних заходів, як зазначено в роботі, була узгоджена з тематикою соціокультурної змістової лінії програми та корелювалася з уроками розвитку зв'язного мовлення.

Значну увагу дослідницею приділено організації проектної діяльності учнів у позакласній роботі з української мови.

Загалом у процесі експериментально-дослідного навчання дисертантка розробила й апробувала методику формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови, що ґрунтується на загальнодидактичних та специфічних принципах, які підпорядковують собі зміст, види та форми (систематичні: мовний гурток, підготовка усних журналів, мовні радіопередачі, випуск стіннівок); (епізодичні: предметні олімпіади, тижні (декади) української мови, мовні ранки (вечори), екскурсії до бібліотек, музеїв, редакцій, конкурси, виставки, презентації лінгвістичної літератури, міжнародний дитячий конкурс з української мови імені Петра Яцика, мовно-літературний конкурс імені Тараса Шевченка); різноманітні методи.

Прикметною ознакою розробленої методики є її спрямованість на розвиток в учнів умінь володіння мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу в різноманітних життєвих ситуаціях залежно від мети спілкування. Пропонованою методикою передбачено залучення учнів у процесі позакласної роботи з української мови до надбань національної культури, побуту, традицій, соціальних відносин.

Особливий інтерес викликає розроблена система вправ і завдань експерименту.

Результати експериментально-дослідного навчання підтвердили ефективність запропонованої методики формування соціокультурної компетентності учнів 8-9 класів, що полягала в організації й проведенні комплексної позакласної роботи за змішаною системою (поєднання традиційних та інноваційних форм, методів і прийомів позакласної діяльності).

Дослідно-експериментальне навчання учнів 8–9 класів передбачало поетапне упровадження методики організації позакласної роботи (I етап – мотиваційний, II етап – основний; III етап – дослідницький).

Перший етап характеризувався підвищенням мотивації учнів до активної участі і співпраці в позакласній діяльності. На другому етапі перевіряли вплив використання традиційних та інноваційних форм, методів, прийомів і засобів навчання із залученням текстів соціокультурного спрямування та граматичних завдань до кожного із текстів. Третій етап дослідного навчання передбачав систематичне залучення учнів до дослідницької роботи в системі МАН.

Результати експериментального дослідження довели, що загальний показник якості знань підвищився: учні, які активно брали участь у позакласній діяльності, мають вищий рівень сформованості соціокультурної компетентності, уміння викладати власні думки; високу мотивацію до поглибленого вивчення української мови; обізнані з філологічною галуззю

науки; виявляють готовність до професійно зорієнтованого навчання; здатні застосовувати знання у практичній діяльності.

Контрольний підсумковий зріз, проведений за результатами впровадження експерименту, показав позитивну динаміку сформованості соціокультурної компетентності учнів 8-9 класів, а отже, підтвердив ефективність розробленої методики.

Експериментальна частина дисертації свідчить про сумлінну практичну перевірку висунутої гіпотези. Ефективність розробленої методики підтверджена результатами аналізу виконаних учнями експериментальних і контрольних класів вправ і завдань, які демонструють комплекс умінь, набутих за період проведення експерименту.

На всіх етапах дослідження, описаних у трьох розділах дисертації, зроблено узагальнення й висновки. Загальні висновки узгоджені зі змістом сформульованих у вступі завдань і матеріалами кожного з розділів, їх можна вважати достовірними й ґрунтовними, що забезпечено вмідим використанням положень прикладних наукових досліджень, сучасних засобів і методик проведення аналізу результатів дослідного навчання, достатньою кількістю статистичної інформації.

Оцінювання новизни й достовірності досліджень

Найбільш суттєвими і важливими здобутками, що характеризують новизну дисертації, є такі:

обґрунтування теоретичних засад формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у процесі позакласної роботи з української мови; уточнення сутності понять “позакласна робота”, “соціокультурна компетентність”, “соціокультурна компетентність учнів 8–9 класів”; оптимізація форм, методів, прийомів та засобів організації позакласної роботи з української мови учнів 8–9 класів задля формування соціокультурної компетентності; розроблення методики формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів в процесі позакласної роботи з української мови; визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів; набуття подальшого розвитку змістового та технологічного компонентів організації позакласної роботи з української мови.

Результати експериментальної роботи, а саме: наукова новизна, теоретичні й практичні висновки, методичні рекомендації, – достовірні, що підтверджено в процесі наукового дослідження засобами різноманітних загальнометодологічних, загальнонаукових і специфічних методів, статистичними даними експерименту, узгодженістю з сучасними вимогами чинних державних документів. Основні положення дисертації апробовані на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях і достатньо висвітлені в наукових публікаціях автора.

Автореферат цілком відповідає змістові дисертаційної роботи.

Практичне значення отриманих результатів

Результати дослідження Александрової В. Ф. є важливим внеском у розвиток і вдосконалення теорії та методики навчання української мови й

полягає в можливості використання основних положень у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, під час створення програм мовних гуртків, спецкурсів, факультативів, посібників для організації позакласної роботи, у практичній діяльності вчителів-словесників, проведенні студентами вишів педагогічної практики. Розроблений навчальний посібник “Поглиблюємо знання з української мови у процесі позакласної роботи”, цикл тематичних сценаріїв можна використовувати для проведення різних позакласних заходів з української мови.

Дослідження надає змогу вдосконалювати зміст навчальних і робочих програм, посібників та підручників з методики навчання української мови у вищій школі.

Напрацювання Валентини Федорівни, викладені в розділах дисертації та в додатках, пропозиції й рекомендації, вміщені в статтях, можуть стати підґрунтям для реалізації на практиці важливих мовно-освітніх завдань.

Дискусійні положення й зауваження

Високо оцінюючи рецензовану дисертацію, привертаємо увагу до її окремих аспектів, що потребують пояснення, уточнення чи корекції, а саме:

1. У зв'язку з модернізацією системи освіти, змінами в інформаційному суспільстві хотілося б, щоб автор узагальнила досвід учителів-словесників із упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у позакласній роботі, які є важливим складником навчально-виховного процесу з української мови.

2. У роботі, як уже зазначалося, ґрунтовно проаналізовано застосування різних технологій, форм, методів в аспекті формування соціокультурної компетентності учнів 8-9 класів, проте дисертантці варто було б більш докладно розкрити особливості використання в позакласній роботі веб-сайтів, аудіовізуальних засобів, мультимедійних проєктів, онлайн-словників, а також особливості використання 3Д-екскурсій, адже для більшості сучасних школярів «спілкування» з комп'ютером є необхідністю, а Інтернет – середовищем постійного перебування. Тому втручання вчителя в інтернет-середовище учнів саме таким способом, може дати плідні результати.

3. У дослідженні варто було б тематику текстів, що пропонуються учням для ознайомлення, розширити регіональними та міжкультурними текстами.

4. Робота значно виграла б, якби автор запропонувала систему вправ і завдань із використанням діалектного матеріалу (с. 68) в аспекті формування соціокультурної компетентності учнів 8-9 класів.

Зазначені зауваження до дисертаційної роботи здебільшого дискусійного чи рекомендаційного плану і жодним чином не применшують її значення, не знижують загальної високої оцінки, проте можуть бути темою дискусії підчас захисту результатів дослідження і стимулом для подальших наукових перспектив автора.

Порушена дисертанткою проблема й шляхи її вирішення спонукають до роздумів, полеміки, що підтверджує наукове значення дослідження, його

актуальність і важливість для процесу організації позакласної роботи з української мови в школі.

Загальний висновок

Дисертація Александрової Валентини Федорівни «Формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови» є самостійно виконаним і завершеним авторським науковим дослідженням.

Зміст роботи, логіка викладення тексту, наукові й практичні результати свідчать про глибокі теоретичні знання, володіння методами наукових досліджень, уміння розв'язувати складні наукові й прикладні проблеми.

За рівнем наукової новизни та практичним значенням дисертація відповідає вимогам п. 9, 11, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, а розроблені в ній теоретичні положення й отримані результати можна кваліфікувати як вагомий внесок у розвиток теорії та методики навчання української мови. Александрова Валентина Федорівна заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова).

Офіційний опонент –

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови і літератури
Чернігівського національного
педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка

В. В. Борисенко

Підпис доцента кафедри
української мови і літератури
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т. Г. Шевченка
Борисенко В. В.
ЗАСВІДЧУЮ
Начальник відділу кадрів
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т. Г. Шевченка

Л. Ф. Лук'яненко